

Романов Михайло Васильович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології
і кримінально-виконавчого права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків,
e-mail: rmih@ukr.net
ORCID 0000-0001-8236

doi: 10.21564/2414–990x.150.207395
УДК 343.8(477)

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ

Стаття присвячена розгляду питання історичних витоків ідеї про необхідність захисту прав засудженого. Інститут захисту прав проаналізовано як автономний і такий, що має природне підґрунтя у людській свідомості. Захист прав інтерпретується як механізм забезпечення безпеки людини і є однією з фундаментальних її потреб.

Досліджено покоління ідеї прав людини і встановлено, що їх історичний розвиток не співпадає з умовними етапами становлення ідеї захисту прав засуджених. Визначено, що захист прав засуджених являє собою більш пізню в історичному сенсі правову категорію, її наукове та юридичне обґрунтування і закріплення відбувалося в два етапи: перший – це безсуб'єктно-заявувальний. На першому етапі маємо справу скоріше з проявами свавілля під час засудження, призначення покарання та його виконання. Влада постає як одноособове рішення монарха (князя, короля, царя тощо), який і судить, і карає за своїм розсудом та волею. Другий етап – суб'єктно-визначений. На цьому етапі постає суб'єкт засудженого та виникають норми права, які регулюють судовий процес і його складову – покарання. З появою суб'єкта відбувається трансформація кримінально-виконавчих правовідносин, їх предмета, змісту та мети.

Ключові слова: права засудженого; захист прав засудженого; забезпечення права; правовий статус засудженого; основні права засудженого.

Романов М. В., кандидат юридических наук, доцент кафедри кримінології и уголовно-исполнительного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: rmih@ukr.net ; ORCID 0000-0001-8236

Исторические этапы становления идеи защиты прав осужденных

Статья посвящена рассмотрению вопроса об исторических истоках идеи о необходимости защиты прав осужденного. Институт защиты прав проанализирован как автономный, имеющий естественное основание в человеческом сознании. Защита прав интерпретируется как механизм обеспечения безопасности человека и является одной из фундаментальных его потребностей.

Рассмотрены поколения идеи прав человека и установлено, что их историческое протекание не совпадает с условными этапами становления идеи защиты прав осужденных. Защита прав

осужденных представляет собой более позднюю в историческом смысле правовую категорию, ее научное и юридическое обоснование и закрепление произошло в два этапа: первый – это субъектно-запугивающий. На этом этапе имеем дело скорее с проявлениями произвола и неограниченности в процессе осуждения, назначения наказания и его исполнения. Власть предстает как единоличное решение монарха (князя, короля, царя), который и судит, и карает по своему усмотрению и воле. Второй этап – субъектноопределенный. На этом этапе появляется субъект осужденного и возникают нормы права, которые регламентируют судебный процесс и его составляющую – наказание. С появлением субъекта видоизменяются уголовно-исполнительные правоотношения, их предмет, содержание и цель.

Ключевые слова: права осужденного; защита прав осужденного; обеспечение права; правовой статус осужденного; основные права осужденного.

Вступ. Людина завжди відчувала свою вразливість. Незважаючи на значний інтелектуальний потенціал, історія людства постійно демонструє постійні пошуки сховища або захисту. Така тенденція простежується і в наукових пошуках, які орієнтовані на виявлення таких умов або законів, які би забезпечили людині певну безпеку, впевненість, захищеність та передбачуваність подій.

Теж саме можна сказати й про релігійний пошук. Одним із проявів релігійності є отримання захисту та прощення. Отримуючи це, особа деякий час почувається спокійно, вважаючи себе захищеною.

Власне кажучи, якщо розглянемо найбільш поверхову, очевидну складову людського буття, ми переконаємося, що у більшості випадків свідомі дії своєю метою мають досягнення безпеки, захищеності, певного гарантування недоторканності та незмінності стану. Отже, ця потреба є природною для людини.

Аналіз літературних даних і постановка задач дослідження. А між тим у вітчизняній науці кримінально-виконавчого права немає праць, які були б присвячені вивченню історії формування теорії захисту прав засуджених. Теорія держави і права та конституційне право мають у предметі свого дослідження права людини і громадянина, але засуджені зазвичай залишаються поза увагою. Питання історичного розвитку окремих інститутів кримінально-виконавчого права аналізувалися і вивчалися вітчизняними пенітенціаристами. Серед таких можна назвати Т. А. Денисову (Т. А. Denysova), О. Г. Колба (О. G. Kolb), О. В. Лисодєда (О. V. Lysodied), М. В. Романова (М. V. Romanov), А. Х. Степанюка (А. Kh. Stepaniuk), В. О. Човгана (V. O. Chovhan), І. С. Яковець (I. S. Yakovets) та ін. Але, як правило, розгляд історії має відношення виключно до окремого інституту або норми і не містить узагальнень, які притаманні галузі кримінально-виконавчого права в цілому. Саме тому **завданням** цієї статті є розгляд історичних етапів становлення ідеї захисту прав засудженого, визначення яких дозволить простежити трансформацію доктринальних підходів до мети і змісту кримінально-виконавчої діяльності і кримінально-виконавчого права як окремої галузі права.

Виклад основного матеріалу. Американський психолог Абрахам Маслоу в середині минулого століття сформулював теорію людської мотивації, відповідно до якої людина має низку потреб, які вона намагається задовольняти. Саме задоволенням потреб зумовлена і мотивована поведінка людини. Пси-

холог стверджував, що всі потреби можна згрупувати і розподілити на кілька груп. Перша група – це фізіологічні потреби: голод, спрага тощо, друга група – потреба у безпеці: комфорт, сталість умов життя; третя – соціальні: соціальні зв'язки, спілкування, турбота про інших, увага до себе, спільна діяльність. Четверта – престижні: самоповага, повага з боку інших, визнання, досягнення успіху та високої оцінки, кар'єрне зростання. Духовні: пізнання, самоактуалізація, самоідентифікація [1]. Як бачимо, потреба у безпеці є однією з базових та фундаментальних.

Для нас важливим моментом тут є саме те, що для кращого розуміння прав засудженого і можливостей їх захисту необхідно простежити становлення концепції прав людини і виділення з неї окремого напрямку – прав засудженої особи.

Забігаючи наперед, треба зазначити, що саме право стало одним із зовнішніх факторів, які дозволили зафіксувати і в подальшому розвинути концепцію прав людини. Але перш ніж виникло таке формулювання і взагалі постало питання про визначення, забезпечення і захист прав людини, а також особливостей захисту прав окремих категорій людей, цей феномен пройшов значний історичний шлях.

Права людини як об'єкт дослідження та усвідомлення проходили певні етапи, кожен з яких мав свої особливості. Спробуємо виокремити тенденції таких досліджень та їх основні напрями.

У своїй роботі «Держава» Платон, ведучи мову про демократичний варіант правління, зазначає, що демократія здійснюється тоді, коли бідні люди, одержавши перемогу, деяких зі своїх ворогів знищують, інших виженуть, а тих, що лишилися, зрівняють у громадянських правах та в заміщенні державних посад... [2]. Як бачимо, філософ дуже послідовно та виважено формулює основні кроки на шляху встановлення демократичного устрою і вказує на наявність такої категорії, як громадянські права. Зміст поняття громадянських прав безпосередньо пов'язаний з можливостями, які отримує носій таких прав. Причому Платон ставить наділення правами в один ряд зі знищенням та вигнанням, що дає підстави припустити, що наділення рівними громадянськими правами можна розглядати як один з варіантів утримання, обмеження особи. Це дуже важлива і цікава ознака, оскільки вона формує напрям роздумів та поглиблення такого погляду. До речі, таке розуміння глибинної сутності прав особи зберігало свою актуальність і майже через 2000 років, коли Мануїл Кант формулював свій категоричний імператив: дій лише за тією нормою, яку хочеш бачити універсальним імперативом – нормою для всіх людей і також для тебе... Дій так, щоби завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу [3, с. 30]. Мислитель також зазначає певну обмежувальну складову права, пропонуючи вчиняти дії, обмежуючи себе універсальною вимогою. Причому такою вимогою, яка в своїй суті буде справедливою і здатною розповсюджуватися на будь-кого. У Канта справедливість постає не як етична категорія, а як властивість людської свідомості.

У середньовічні часи з'являються перші нормативні акти, які присвячені правам людини. Йдеться, зокрема, про 1215 р., коли було прийнято Велику хартію вольностей. Цей документ прийнято вважати першим документом, в якому закладені основи концепції прав людини. Хартія обмежує владу короля, наділяє феодалів низкою прав, а також визначає, що особа має право на приватну власність, що влада монарха повинна підкорятися вимогам законів. Ми бачимо, що фактично з'являється феномен закону, який займає місце надбудови над владою. Для тих часів це революційне положення. Важливо, що вільна людина не може бути ув'язнена або жодним іншим чином покарана без судового вироку. Адже судова влада також отримує можливість значного впливу на суспільні відносини. Для кримінально-виконавчих досліджень цей документ є знаковим саме тому, що в ньому сформульована норма, котра непрямым шляхом вказує на той статус, який отримувала засуджена людина. Нормотворець виділяє «вільну» людину, очевидно таку, яка має повний комплекс доступних на той час прав. А також ми можемо зрозуміти, що таку вільну людину можна було ув'язнити або покарати. Тобто її можна було обмежити у вільному статусі. Поки що немає чітких меж ув'язнення, незрозуміло який обсяг обмежується, а який лишається недоторканим. Але натяк на наявність чогось, що лишається непорушним, у терміні «вільна» людина все ж є.

Науковці цей період називають першим поколінням прав людини. Це покоління включає в себе етап революцій, які відбулися в Європі в XV–XVIII ст., саме вони сформували основні цінності – право на свободу думки, совісті і релігії, на рівність перед законом, на участь в управлінні державою, на недоторканність особи тощо.

Друге покоління прав і свобод людини і громадянина пов'язане з висуванням нових ідей – соціального реформування суспільства з метою врегулювання питань праці, забезпечення, соціальної підтримки та захисту тощо. Епоха Відродження – це найбільш яскравий період, коли ідея закріплення, розуміння і повага прав людини почала набирати обертів та отримувати теоретичне підґрунтя. Це часи, коли права людини починають розглядати як щось самостійне, як гуманітарну цінність. Ціла плеяда філософів-гуманістів формували нову парадигму знань. Їх ідеї були революційними на той час, оскільки вони відходили від суцільної релігійності та свідчили про світський характер більшості суспільних відносин. Саме людина ставала в епіцентрі життя. Відповідно, дослідники починають вести мову в тому числі і про права людини. Ніколо Макіавеллі, Мартін Лютер, Жан Кальвін, Томас Мюнцер, Жан Боден, Томас Мора та Томазо Кампанелла та інші мислителі того часу здійснили значний внесок у розвиток наукової і філософської думки, зокрема й щодо прав людини. Вони почали розглядати питання про моральність, право та їх співвідношення з суспільним життям; про природність права і можливості існування права поза категоріями справедливості, гуманізму та корисності. У ці часи гуманітарна думка розвивається дуже швидко і демонструє широке коло об'єктів дослідження.

У 1628 р. з'являється Петиція про права. Цей акт важливий тим, що ним було закріплено особисту недоторканність англійських підданих і встановлено зв'язок між нею та Великою хартією. За цим актом відповідно до Великої хартії жодного англійця не можна заарештувати, ув'язнити, конфіскувати його володіння, оголосити поза законом чи покарати іншим чином без вироку суду [4]. Розуміння необхідності визначення правового статусу людини і можливостей його обмеження стає очевидним. Пізніші документи вже більш чітко та однозначно вели мову саме про права людей та їх спільнот. Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 р. визначала вже конкретні права, які до того часу ще не були предметом правового регулювання. Йдеться про право на життя, свободу та прагнення до щастя. Ще одним знаковим явищем у сфері постулювання прав людини є прийнята в 1789 р. Декларація прав людини і громадянина у Франції. Цей документ зафіксував фундаментальне положення про рівність громадян перед законом.

Третє покоління прав і свобод людини і громадянина проходить етап становлення після Другої світової війни. Під час проходження цього етапу отримують своє закріплення та актуалізацію колективні права: право на мир, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на соціальний і економічний розвиток, на міжнародне спілкування тощо [5, с. 452–453]. Цей період припадає на ХХ ст., в якому відбулися події, що продемонстрували виключну важливість і необхідність закріплення, дотримання і забезпечення прав людини і громадянина. Найбільш значним документом є Загальна Декларація прав людини 1948 року. У ній сформульовані тридцять прав людини, більшість з яких є фундаментальними. Декларація містить певні права, які тісно пов'язані з фактом засудження особи, становленням її під контроль органів держави. Як показала подальша практика правозастосування, ці права є основоположними для засуджених осіб. Йдеться про статті 3, 5, 7, 9, 10, 11, 12 Декларації. Серед них право на життя, свободу та особисту недоторканність, заборона катувань та жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження або покарання, право на захист законом, право на справедливий суд і відновлення в правах, заборона довільного арешту, презумпція невинуватості, право на приватність. Отже, на найвищому міжнародному рівні було закріплено основоположні права та проголошена можливість їх захисту. Ця подія стала вирішальною і фактично ознаменувала нову епоху. З цього моменту права людини стають не лише категорією для вивчення, вони не лише повною мірою «проникають» до в'язниць, війська, лікарень, а й отримують статус мірила, за допомогою якого встановлюється рівень розвиненості та зрілості суспільства та держави. Права людини, як нова соціальна реальність, поділяє світ на дві частини – одна, в якій ці права визнають та поважають, і друга – в якій правами нехтують і ігнорують. Стосовно прав засуджених, то саме Декларація дала поштовх розвитку окремого напрямку – дотримання, захисту і забезпечення їхніх прав.

Як видно з наведеного історичного огляду, права людини як філософська, соціальна та правова категорія, а згодом і феномен, пройшли значний шлях.

Якщо характеризувати цей шлях з точки зору ретроспекції, то він здається цілком послідовним, поступовим, логічно розгорнутим у часі і у просторі. Права людини і окремих їх груп дійсно виглядають як «тріумф», як цінність та загальнолюдське надбання. Але такий погляд є припущенням, якщо не відстежити, яким чином концепція прав людини і її окремі «напрями» (зокрема, й дотримання і захист прав засуджених) функціонує в світі зараз і продовжує отримувати своє поширення.

Коли ж ідея прав людини була оформлена у правову форму, кола вона отримала достатньо чітке і ясне юридичне формулювання? Треба також подивитися уважно на те, які саме права визнані основоположними і такими, що потребують обов'язкового забезпечення і захисту. У Декларації в основному мова йде про такі права, які пересічному громадянину не будуть здаватися «правами» в звичайному розумінні. Наприклад, право на життя. Непідготовлена людина взагалі не зрозуміє, про що йдеться. Як можна вести мову про право на життя, коли життя зазвичай сприймається як щось само собою зрозуміле. Воно просто є. На нашу думку, розвиток гуманізму, тісно пов'язаного з розвитком нормативноправового регулювання, досить красномовно свідчить про необхідність урегулювання основних прав людини. Якщо епоха Відродження визначала гуманізм (від лат. *humanus* – людський, людський) як культурне явище, що полягало в новому ставленні до феномену людини, орієнтація на неї як на вищу цінність [6], то ХХ сторіччя, продемонструвавши масове нехтування цією цінністю, зосередилося на спробах стримати занепад. Надання такого великого значення правам людини, захисту вразливих категорій людей, виведення цього феномену на наддержавний рівень вказує на винесення цієї категорії за дужки звичних теоретичних процесів. Теорія прав людини, гуманізм у цілому, і захист прав засуджених зокрема, перестають бути просто теорією. Вони стають гаслом, яке, як було вказано вище, розмежовує світ на антагоністичні частини.

Перейдімо до прав засуджених. Зосередження на них як на окремому об'єкті вивчення і практичної діяльності має велике значення. Пов'язано це з цілою низкою чинників. По-перше, покарання у всі часи було крайнім заходом, який стосувався саме порушення і позбавлення особи певних прав. Отже, наділити правами того, хто їх був позбавлений, є непростим завданням. По-друге, поведінка з засудженими, як свідчить практика виконання покарань, є своєрідним індикатором зрілості суспільства. Якщо спільнота здатна бачити в засудженому людину, то ця спільнота є насправді розвинутою. Такою, яка здатна дивитися сама на себе і бачити свої «складові». Цей фактор має велике значення, вказуючи не лише на готовність суспільства до зростання, а й на реальне існування гуманістичних напрямів буття. І навпаки, ті суспільства, які не помічають своїх засуджених, або сприймають їх як сміття та відходи, які в найкращому разі заслуговують на приниження та зведення до рівня звірів, – такі суспільства нездатні керувати самі собою і їх майбутнє викликає стурбованість. На жаль, історичний досвід та історична дійсність вказує на обґрунтованість таких думок. Існує беззаперечний зв'язок між цивілізованістю та розвиненістю суспільства

та тим, як в цьому суспільстві виконуються покарання і як ставляться до засуджених.

У ХХ ст. основними спеціальними нормативними документами в сфері захисту прав засудженого стали такі: Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекинські правила); Правила ООН щодо поводження з жінками-в'язнями та заходів не пов'язаних з позбавленням волі, по відношенню до жінок-злочинниць (Бангкокські правила). Очевидно, що на міжнародному рівні діяльність з формулювання і захисту прав засудженого йде активно.

Сьогодні в Україні є нагальною потреба у переосмисленні підходів до виконання покарань та самої доктрини виконання покарань. Існує потреба у належному врегулюванні кримінально-виконавчих правовідносин, у визначенні статусу засудженого і імплементації міжнародних стандартів у діяльність органів і установ виконання покарань.

Етапи, а точніше умовні періоди становлення ідеї прав людини загалом досліджені достатньо ретельно, мають різні назви і класифікації. Щодо прав засудженого, то з ними ситуація, з одного боку, не настільки ясна, а з іншого вона є більш формалізованою. Фактично, права засудженого на початкових етапах людської історії є скоріше правовим нонсенсом, адже спочатку покарання як раз і було пов'язане з позбавленням особи прав та захисту. Цей статус одразу робив засудженого особою поза суспільством, особою, яку могла скривдити навіть тварина. І історія катувань знає такі приклади, коли людей віддавали на розтерзання собакам або іншим тваринам. Адже покараний (і така назва є дуже важливою!) – це особа, яка позбавлялася перш за все людського ставлення. У стародавні часи, якщо говорити коротко, покарання не було диференційованим. Воно не мало ознак діяльності, яка б розглядала і оцінювала покараного як суб'єкта певних правовідносин або як суб'єкта, який би залишав за собою шанси на участь у суспільному житті. Скоріше навпаки, можливості його як члена соціуму зводилися нанівець. Він утрачав доступ до рівної участі у житті суспільства.

Стосовно ідеї прав людини, то вона, як це не дивно, розвивалася іншим чином і шляхом. І те, що здається пов'язаними явищами, на практиці видається іноді таким, що не має точок перетину. Адже карали людину у всі часи і у всі часи йшлося про покараного, спочатку виганяючи його з суспільства або знищуючи, потім роблячи його частиною повчального шоу, потім тим, хто повинен страждати і лише згодом тим, кого потрібно «змінювати», зокрема й за допомогою визнання його гідності. Як бачимо, довгий шлях. Напевно, не зможемо стверджувати, що під час першого покоління формування ідеї прав людини вже виникло усвідомлення прав засуджених і розуміння необхідності їх захисту. У часи, які охоплюються цим періодом, засуджений ще не розглядався як носій певного статусу і мова про його дотримання та забезпечення, відповідно, не

йшла. Тоді навпаки, покарання саме й передбачало позбавлення людини всіх або більшості прав. Покарання робило людину безправною, беззахисною і в цьому й була основна мета покарання, – кара злочинця шляхом позбавлення його прав, можливостей, майна, життя. У ті часи навіть не йшла мова про засудження. Процес фактично вичерпувався покаранням. Певні тенденції щодо дотримання прав спільнот простежувалися. І в цьому сенсі саме особи, піддані покаранню, відтіняли ту межу, за якою виникає безконтрольність, безладдя, нехтування людиною, її життям, самою її цінністю. Соціальний прошарок покараних в ті часи стає тією частиною суспільства, куди ніхто не хотів зазирати, ніхто не хотів там опинитися, а з іншого боку, саме там проходила лінія, де люди перевіряли межі власних почуттів. Жорстокості, приниження, справедливості, потяг до садизму, бажання захищати чи захищатися та ін. Отже, саме там кипіли пристрасті, які вказували на те, що людині доведеться вивчати, з чим їй доведеться зіштовхуватися у будь-якому разі. Дуже красномовно з цього приводу зазначається в судовому рішенні *Ruffin v. Commonwealth: during most of the history of the United States, prisoners had no legal right to humane conditions of confinement that could be judicially enforced. This view was so strong that one much-cited case even described a suing prisoner as a «slave of the state»¹ [7]. Так звана доктрина невтручання призводила до того, що суди просто не брали до слухання справи щодо дотримання прав засуджених, оскільки вважали, що їх юрисдикція не стосується відбування покарання, а лише оцінки діяння засудженої особи [8].*

Але з формальної точки зору перше покоління прав не має ніяких науково-теоретичних напрацювань щодо забезпечення та захисту прав засуджених. І тут ми повинні розуміти, що це, насправді, значний результат, оскільки він свідчить про те, що ідея захисту прав засуджених являє собою доволі складний феномен, на усвідомлення якого людство витратило значно більше часу, аніж на розуміння того факту, що у великих спільнотах людей в якийсь момент ми будемо вимушені вести мову про права окремої людини. Засуджені фактично стають своєрідним індикатором, який у науковому розумінні дає змогу відстежувати динаміку і розвиток гуманістичної думки. Будь-яка наука має гуманістичну основу і прагне досягти благополуччя людей. Перше покоління підводить до цього основу в контексті захисту прав засудженого.

Друге покоління формування ідеї прав людини включає в себе великий етап, коли почали відбуватися процеси становлення і розуміння прав окремої людини. Але чи можемо ми вести мову про виникнення поняття засудженого і визначення його правового статусу у другому поколінні прав людини? Вочевидь, що ні. Можемо лише констатувати, що правова думка тих часів була зосереджена на проблемі визначення саме правового становища людини в суспільстві. Правовий статус спочатку визначався таким чином, начебто покарання не існувало і особи, які його відбували, фактично випадали з пра-

¹ Тривалий час у США засуджені не мали права на людські умови тримання, які було б можливим захистити в суді. Таке становище було настільки усталеним, що у одній з справ йшлося про засудженого як про «раба штату».

вового регулювання. Отже, можна сказати, що правовий статус засудженого у другому поколінні прав людини визначався в негативному сенсі, тобто як відсутність правової визначеності, яка давала змогу ставитися до засудженого, як до суб'єкта позбавленого всіляких прав та можливостей. Свавілья в тюремних системах обмежувалося лише морально-етичними проявами та гуманністю окремих виконавців покарань. Лише шляхетність ставала на захисті прав засуджених. Але сподіватися на це було важко і тому у другому поколінні прав людини захист прав засуджених та інших окремих категорій людей міг відбутися лише стихійно і недиференційовано.

У зв'язку з врегулюванням питань, пов'язаних з судовими процедурами і засудженими, у XIV ст. вони почали отримувати спроби визначення. Наприклад, на теренах Московського князівства був прийнятий Судебник 1550 р. У ньому висвітлено питання виконання окремих покарань та процесуальних дій. У роботі «История уголовного-исполнительной системы России» зазначається, що організацію пенітенціарної діяльності в Російській імперії визначали положення Зводу установ та статутів про утримуваних під вартою та висланих (1832), який увібрав в себе норми Московської (1804) та Петербурзької (1819) інструкцій, які регламентували деякі питання організації в'язничого побуту та Інструкції наглядачу губернського тюремного замку (1831). Зазначено, що ці акти вперше регулювали діяльність місць ув'язнення, порядок та умови відбуття кримінальних покарань, а також форми та методи впливу на арештантів [9, с. 53].

Певні події в сфері визначення прав засудженого, а точніше в сфері регулювання питань, які стосувалися прав засудженого, відбулися після повалення царської влади в Російській імперії. 23 липня 1918 р. затверджено Постанову Наркомата юстиції РСФСР «Про позбавлення волі як мірі покарання та про порядок відбуття такого (тимчасова інструкція)», 7 серпня 1918 р. Постанова Наркомюста РСФСР «Про створення тюремних майстерень, про зовнішні роботи та про оплату праці ув'язнених», 17 травня 1919 р. прийнято Постанову «Про табори примусових робіт» і 15 листопада 1919 р. Наркоматом юстиції затверджене Положення «Про загальні місця ув'язнення РСФСР». Як бачимо, багато актів. Основною їх рисою був акцент на адміністративній складовій формування місць і установ виконання покарань, але частина норм, безумовно, стосувалася й закріплення правового статусу засуджених. Наявність такого значного масиву нормативних актів, на жаль, не вплинула на розвиток механізмів захисту прав засудженого і взагалі його можливостей як суб'єкта певного кола правовідносин і обґрунтування обмежень.

Під час третього покоління прав людини регламентація, визначення та осмислення правового статусу засуджених, можливостей його забезпечення та захисту отримала значний та міцний імпульс. Майже всі основні акти, що стали загальноновизнаними стандартами в сфері захисту прав засуджених, були прийняті саме в цей період. Саме на цей період звертають увагу й іноземні дослідники. Зокрема, James B. Jacobs в роботі *The Prisoners' Rights Movement and Its Impacts* вказує на те, що рух за права засуджених необхідно розуміти

в контексті фундаментальної демократизації, яка охопила американське суспільство починаючи з Другої світової війни та тривала до 1960 р. [10]. І треба зазначити, що усвідомлення важливості цього напрямку діяльності стало значною подією не лише у правовому сенсі, а й у загальнолюдському вимірі. Оскільки розуміння того, що засуджений є людиною, своєрідним «продуктом» громадянського суспільства, і що він у будь-якому разі або повертається у суспільство фізично, або повертається у суспільство у вигляді проблем, витрат і складнощів, свідчить про нову сходинку у розвитку суспільства в цілому. Сходинку, яка продемонструвала, з одного боку, глибину проблем суспільства, а з другого – глибину позитивних можливостей суспільства.

Вище ми вказали ті акти, які регламентують права засудженого і які були прийняті у ХХ ст. Це далеко не всі акти, які безпосередньо стосувалися засуджених. Крім них було запроваджено і створено кілька міжнародних інституцій, основним завданням яких стає піклування про права людини і, зокрема засуджених. Наприклад, одним з основних об'єктів спостереження Європейського комітету з запобігання катуванням та нелюдському чи принизливому поводженню або покаранню є саме засуджені, поводження з ними і дотримання їхніх прав. І це не єдиний орган, який займається правами засуджених.

Гене́за феномену захисту прав засудженого демонструє іншу «механіку» розвитку і становлення. Народжений як своєрідна протилега вільному громадянину, носію гідності, прав та свобод, статус засудженого спочатку був чимось діаметрально протилежним. Це приниження, позбавлення майна, прав та привілеїв, це статус, який дає можливість будь-кому знущатися над тим, хто наділений ним. Засуджений «відтіняє» вільного громадянина. Елементи приниження властиві багатьом покаранням. Нерідко покараного роздягали або, навпаки, одягали у поганий чи смішний одяг тощо. Все це виконували публічно зі смаком та розтягуванням у часі. Муки були важливим елементом і чим довгими і глибшими вони були, тим цікавішою ставала кара. Брайен Лейн присвятив багато уваги різним видам катувань та покарань, наводячи чимало подробиць [11, с. 224–278].

Як бачимо засуджений, як суб'єкт виконання і відбування покарання, і навіть як особистість, не існував. Важлива були сила покараного, його здатність терпіти і, відповідно, давати можливість спостерігачам насолоджуватися видовищем. Покарання постає як найголовніша мета і апофеоз ексекутивної діяльності. Саме покарання є центральним епізодом, фігура засудженого в цьому сенсі має значення виключно як необхідний учасник загального повчального та лячного видовища. Зрозуміло, що питання про забезпечення прав такої особи взагалі не виникало. Мішель Фуко зазначає, що до кінця XVIII початку XIX ст. покарання мало ознаки приниження (ганебні стовпи), майже завжди супроводжувалося катуваннями, було своєрідним «театром» жорстокості, показовим заходом, якість і вплив якого були дуже сумнівними [12, с. 12].

Тому перший етап «становлення» ідеї захисту і забезпечення прав засудженого можна назвати етапом покараних або безсуб'єктним і таким, в якому

головною складовою була мета, що полягала у залякуванні і демонстрації безкрайніх можливостей жорстокості. На цьому етапі акцент ставився саме на видовищі. Тому однією з найголовніших його ознак є наявність шоу. У книзі «Катування та покарання» зазначається, що за часів інквізиції катування були хоча й небажаною, але невід'ємною частиною судової процедури [11, с. 270]. І хоча засуджений не набуває якихось прав та гарантій, а залишається пішаком у жорстокій грі, все ж таки з точки зору формування підвалин інституту прав засудженого, їх забезпечення і захисту, цей момент є важливим.

Адже перший етап становлення ідеї захисту прав засудженого можна порівняти до другого покоління ідеї прав людини. Як було вказано вище, під час другого покоління прав людини правовий статус засудженого стає об'єктом уваги. Судова процедура передбачає перші ознаки змагальності і, відповідно, стосовно засудженого починають формуватися суспільні відносини. Це викликає потребу в їх врегулюванні. У тому числі й статус засудженого підпадає під цю тенденцію. І хоча про докладне регулювання і навіть про визначеність мову вести ще зарано, перші спроби з'ясування статусу засудженого починають простежуватись. Серед нормативних актів, які можуть бути прикладом перших натяків на усвідомлення необхідності регулювання кримінально-виконавчих правовідносин можна вказати Велику хартію вольностей 1215 р., Петицію про права 1628 р. тощо.

А ось під час третього покоління прав людини ми можемо достатньо впевнено констатувати, що засуджений набуває ознак суб'єкта правовідносин. До речі, з'являється поняття «засуджений». Формулюється зміст правового статусу і поступово починають формуватися механізми забезпечення і захисту прав засудженого. Цей етап є дуже багатим на нормативні акти. Міжнародні акти ми назвали вище, а от серед тих, які застосовувалися на території сучасної України, можна вказати Тимчасову Інструкцію «Про позбавлення волі, як міри покарання і про порядок його відбування», затверджену постановою Наркомун юстиції РРФСР 23.07.1918 р., та Виправно-трудоий кодекс РРФСР тощо.

Отже, можна стверджувати, що сфера покарань і їх відбування засудженим проходила зовсім інший історичний шлях, аніж ідея прав людини, хоча захист і забезпечення прав засудженого сьогодні є частиною загальної теорії захисту і забезпечення прав людини.

Висновки. Сформулюємо ознаки двох етапів розвитку ідеї захисту прав засуджених, їх зміст та характеристики.

Перший етап – безсуб'єктно-залякувальний. Основними його ознаками є відсутність правовідносин, пов'язаних з виконанням покарань. Відповідно, немає суб'єкта засудженого, а також фактично відсутні уповноважені суб'єкти, які покликані виконати покарання. Покарання має метою кару та залякування, не обмежене правовими межами, має тасмний характер, який виводить покараного за межі суспільства, роблячи його лише мішенню для карального впливу. На цьому етапі можна стверджувати, що відсутній навіть примус, оскільки примус завжди пов'язаний з яскраво вираженою державною владою, яка послідовно

застосовує примусові механізми, розгортаючи їх у часі. На першому етапі маємо справу скоріше з проявами свавілля та необмеженості під час засудження, призначення покарання та його виконання. Влада постає як одноособове рішення монарха (князя, короля царя тощо), який судить і карає на свій розсуд та своєю волею. Зрозуміло, що в таких умовах не можна вести мову про правову врегульованість.

Другий етап – суб'єктновизначений. На цьому етапі з'являється суб'єкт засудженого та виникають норми права, які регулюють судовий процес і як його складову – покарання. На ньому відбувається становлення кримінально-виконавчих правовідносин, їх предмета, змісту та мети. Мета кари зберігала свою актуальність у багатьох країнах аж до початку XXI ст. І навіть якщо це й не декларувалося, фактично воно так і було, оскільки усвідомлення формування «нової» мети покарання відбулося наприкінці першого десятиріччя XXI ст. Найбільш вагомим стає усвідомлення і відображення на доктринальному рівні того факту, що кара, по-перше, перестала давати ефект, а приниження та катування набули ознак злочинної поведінки. По-друге, кара продемонструвала суцільну неефективність і, навіть навпаки, формувала прошарок професійних «злочинців», які з різних причин ставали у свідому конфронтацію з суспільством. По-третє, інші складові мети покарання – залякування або, як прийнято було казати у «наукових» колах, загальна превенція, в кінцевому підсумку призвели до романтизації особи «зека» і перетворили його особу на символ «страждальця». Додаємо до цього негативну статистику рецидиву, пов'язаного з каральною системою покарань, а також несприйняття цієї сфери життя суспільства як існуючої і важливої, і ми отримуємо той стан речей, який існує сьогодні в Україні і який нашттовхує всіх, хто працює в цій системі, керує нею, а також вивчає її, на думку про нагальну необхідність докорінного реформування кримінально-виконавчої системи.

Ще однією додатковою, і, напевно, найбільш важливою ознакою другого етапу становлення ідеї захисту прав засудженого є її здатність ставати об'єктом наукового вивчення і пошуку. Саме вона робить цей етап дуже продуктивним, таким, що дозволяє формувати нову мету покарання і концепцію створення й функціонування кримінально-виконавчої системи України.

Список літератури

1. Maslow A. H. *Motivation and Personality*. New York : Harpaer & Row, 1954. 354 p.
2. Платон. Держава. URL: <https://www.e-reading.club/chapter.php/45069/80/platon-gosudarstvo.html> (дата звернення 31.06.2020).
3. Кант И. *Метафізика нравов*. Москва : Родина, 2003. 272 с.
4. Законодательство Английской революции 1640–1660 гг. / отв. ред. Е. А. Косминский ; пер. Ф. Ф. Кокоскина. Москва-Ленинград : АН СССР, 1946. 52 с.
5. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
6. Попович М. В. Гуманізм. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=24649 (дата звернення 30.06.2020).

7. Ruffin v. Commonwealth, 62 Va. (21 Gratt) 790, 796 (1871). URL: <https://law.jrank.org/pages/1761/Prisoners-Legal-Rights-hands-off-period.html#ixzz6R4be4I00> (дата звернення 30.06.2020).
8. Ex parte Pickens, 101 F. Supp. 285, 287, 290 (D. Alaska 1951). URL: <https://law.jrank.org/pages/1761/Prisoners-Legal-Rights-hands-off-period.html#ixzz6R4cQhJPs> (дата звернення 30.06.2020).
9. История уголовно-исполнительной системы России : курс лекций. Часть I / под общ. ред. А. А. Пирогова. Москва, 2019. 96 с.
10. James B. Jacobs. The Prisoners' Rights Movement and Its Impacts, 1960–1980. *Crime and Justice*. Published by: The University of Chicago Press, 1980. Vol. 2, 429–470.
11. Брайн Лейн. Попити і покарання / пер. А. Фельдшеров. Смоленск : Русич, 1997. 448 с.
12. Мішель Фуко Наглядати і карати: Народження в'язниці / пер. с франц. П. Таращук. Київ : Основи, 1998. 392 с.

References

1. Maslow, A.H. (1954). *Motivation and Personality*. New York: Harpaer & Row.
2. Platon. Derzhava. URL: <https://www.e-reading.club/chapter.php/45069/80/platon-gosudarstvo.html> [in Ukrainian].
3. Kant, I. (2003). *Metaphizika nravov*. Moscow: Rodina [in Russian].
4. Zakonodatelstvo Angliyskoy revolyutsii 1640-1660. (1946). Moscow: AN SSSR [in Russian].
5. Cvik, M.V., Petrishin, O.V., Avramenko, L.V. et al. (2009). *Zagalna teoriya derzhavy i prava*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
6. Popovich, M.V. *Gumanizm / Enciklopedia sychasnoi Ukrainy*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=24649.
7. Ruffin v. Commonwealth. (1871). 62 Va. (21 Gratt) 790, 796. URL: <https://law.jrank.org/pages/1761/Prisoners-Legal-Rights-hands-off-period.html#ixzz6R4be4I00>.
8. Ex parte Pickens. (1951). 101 F.Supp 285, 287, 290. URL: <https://law.jrank.org/pages/1761/Prisoners-Legal-Rights-hands-off-period.html#ixzz6R4cQhJPs>.
9. *Istoriya ugolovno-ispolnitelnoy sistemy Rossii*. Part I (2019). A. A. Pyrogov (Ed.). Moscow [in Russian].
10. James B. Jacobs, (1980). *The Prisoners' Rights Movement and Its Impacts, 1960–1980. Crime and Justice*. Vol. 2. Published by: The University of Chicago Press.
11. Braen Lein. (1997). *Pitki i nakazaniya*. Smolensk: Rusich [in Russian].
12. Mishel Fuko. (1998). *Naglyadaty I karaty: Narodzhennya v'yaznitsy*. Kiev: Osnovy [in Ukrainian].

Romanov M. V., PhD in Law, Associate Professor of Department of Criminology and Penitentiary Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: rmih@ukr.net ; ORCID 0000-0001-8236

Historical stages of formation of the idea about prisoner's rights protection

The article is devoted to the study historical stages of the idea about prisoner's rights protection. Institute of prisoner's rights protection have been analyzed as especial feature which have natural basis in human consciousness. Protection of prisoner's rights interpreted as a mechanism human's security and it's a fundamental needs of people.

It has studied generation of human rights idea and found out that the historical passing of it doesn't same as stage prisoner's rights protection. Established the fact that prisoner's right protection is latest law notion than human rights and scientific and legal grounding of it to divide on two stage: first – subjectively intimidating. In that stage we have some examples will of one's own and unlimited power in execution action. The sole decisions of the monarchs (king, prince etc.) is basic kind of “court” and punishment.

The second stage is subject-specific stage. There is a person of prisoner and arise a punishment law (even executive code) and another laws which regulate court process and using sanctions. When the subject did executive action to transforming in new public relations with new content and purpose.

Keywords: rights of prisoners; protection of prisoners rights; provide of rights; legal status of prisoner; basic rights of prisoner.

Рекомендоване цитування: Романов М. В. Історичні етапи становлення ідеї захисту прав засуджених. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 150. С. 173–186. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.150.207395>.

Suggested Citation: Romanov, M.V. (2020). Istorychni etapy stanovlennia idei zakhystu prav zasudzhenykh [Historical stages of formation of the idea about prisoner's rights protection]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 150, 173–186*. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.150.207395> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 07.07.2020 р.